

УДК 821.112(494).000.141

О. В. Євченко,

кандидат філологічних наук, доцент

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

### ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ В ТРИЛОГІЇ М. ФРІША

*У статті розглянуто інтелектуальні романи М. Фріша "Штіллер", "Ното Фабер", "Нехай моє ім'я буде Гантенбайн" у контексті екзистенціалістських концепцій, а також проаналізовано останній роман з точки зору дослідження автором суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних стосунків комунікації, що зумовило розкриття феномену сучасної людини в умовах західного постіндустріального суспільства.*

Інтелектуалізація літератури пов'язана з адаптацією філософських ідей до художньої творчості. Значний вплив на розвиток культури ХХ століття справив екзистенціалізм, представлений численною кількістю концепцій, що різною мірою близькі одна до одної. Філософія існування виявляє себе на рівні безпосередніх контактів людини із навколишнім середовищем та на рівні нерозмежованої сукупності її інтелектуально-духовних, моральних й емоційно-вольових структур. Оскільки екзистенція розуміється переважно як присутність, що відкрита усім можливостям і надає людині життєзначущого смислотворення, самовизначення та самодійснення, зв'язок екзистенціалізму й інтелектуальної літератури зумовлений спільним завданням – дослідити екзистенцію, яка трактується як буття у світі, буття у ситуації, фундаментальна випадковість, фактичність, кінцевість, історичність, місце буття, темпоральність, турбота, проект, свобода, тут-буття, що безпосередньо відчуває себе у світі, інтерпретує реальність і надає їй сенсу. Внаслідок такого трактування суб'єктивність виявляє себе у певних внутрішніх структурах світу, у зв'язку з чим їхній прояв набуває людських ознак, і, отже, світ повертає людині її власний образ. Проблема людини й світу прямо чи опосередковано виявляє себе в інтелектуальних творах, вона є визначальною для інтелектуальної літератури модернізму й постмодернізму. Досліджувати поетику інтелектуального роману з огляду на його численну різноманітність можливо лише за умови виявлення та врахування його філософського рівня, художньої реалізації певних аспектів екзистенціалізму – екзистенційного психоаналізу, досліджу, мовної гри тощо. Як засвідчує аналіз романів цього модусу, саме філософський рівень стає основою їх творення.

Яскраві зразки інтелектуального роману другої половини ХХ століття репрезентують творчість М. Фріша, в романах якого особливої значущості набуває проблема співвідношення процесу формування особистості та присутності у світі. Дослідники творчості письменника зазначають певну іманентну схожість його великої прози (йдеться про романи "Штіллер" (1954 р.), "Ното Фабер" (1957 р.), "Нехай моє ім'я буде Гантенбайн" (1964 р.), внаслідок чого складається враження взаємозумовленості появи творів. Так, на думку Д. Затонського, ці романи утворюють своєрідну трилогію, їх поєднує спільна проблема – буття людини в умовах сучасної західної цивілізації, дослідження "стану індивіда, що живе не у своєму "одязі", діє всупереч своїй сутності" [1: 21]. Якщо припустити можливість експериментального підходу до вирішення означеної проблеми, стає очевидною закономірність виникнення цих творів, оскільки у них вирізняються три основні підходи: прагнення до самореалізації через незадоволення присутністю та заперечення власного еґо ("Штіллер"); слідування стандартизованій присутності ("Ното Фабер"); відмова від самореалізації на користь індиферентної присутності, що нав'язується особистості розвитком суспільно-економічних стосунків ("Нехай моє ім'я буде Гантенбайн"). Автор акцентує увагу на певному аспекті цієї проблеми: очуженні людини та пошуку власної ідентичності ("Штіллер"); гіпертрофованій технократизації сучасної людини, коли інструментальне мислення загрожує заволодіти всім життям людини і навколишній світ оцінюється "з точки зору ефективності" або аналізу "витрат – прибутку" [2: 8] ("Ното Фабер"); трансформації суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних стосунків комунікації ("Нехай моє ім'я буде Гантенбайн"). Головні герої цих творів – творчі люди: Анатоль Людвіг Штіллер – скульптор, Вальтер Фабер – талановитий інженер, Гантенбайн-Ендерлін – дослідник, якому запропонували викладання у Гарварді. У кожному творі розповідається про їхнє особистісне пристосування до реальності, що супроводжується внутрішнім усвідомленням самого себе.

У своїх романах, написаних у формі щоденників або нотаток, М. Фріш ніби влаштовує тривалий психоаналіз своїм героям, відшукуючи точки зламу, які призвели до змін у їхніх характерах та способах буття. Так, Штіллер під час громадянської війни в Іспанії не виконав бойового завдання і підвів свій військовий підрозділ: він не зміг вистрілити у фашистів, оскільки збагнув, що вони – теж люди. Усе подальше життя він намагається виправдатися перед самим собою, проте всі спроби є марними, бо він не може позбутися спогадів, відкинути своє попереднє життя та підмінити справжнє уявним. У щоденнику Штіллер прагне протиставити власний погляд на себе уявленням про себе своїх

близьких та знайомих. Така спроба героя відчужитися від самого себе спричинена прагненням зірвати з себе маску – пізнати власну сутність, перестати бути роллю. Штіллер визнає себе Штіллером через примирення зі своїм минулим і відмову від вигаданого Уайта. У такий спосіб автор направляє свій експеримент у русло вчення М. Гайдеггера, який стверджував, що "присутність у своєму фактичному бутті є завжди, і що вона вже була. Явно чи ні, вона є своїм минулим. І це не лише так, що її минуле тягнеться немов "за" нею, і вона має минуле як ще наявну властивість, що продовжує у ній діяти. Присутність "є" своїм власним минулим згідно із способом свого буття ..." [3: 20]. За М. Фрішем, ідентичність самому собі є неможливою без минулого, навіть небажаного та невдалого. Епіграф до роману "Штіллер" – слова С. Керкегора, чії ідеї щодо цілковитого звільнення від реальності, утворення світу рефлексії, розпаду людської особистості на численні фрагменти були інтегровані філософією екзистенціалізму, – "Знай, тому так важко обрати самого себе, що у цьому виборі абсолютна ізоляція є тотожною найглибшій співпричетності, й остання безумовно робить неможливою будь-яку можливість стати чимось іншим, відтворити себе знову у вигляді чогось іншого" [4: 91]. Цитуючи С. Керкегора, письменник дає ключ до розуміння власного підходу вирішення глобальної філософської проблеми – відчуженості сучасної людини від світу і самої себе.

Зміна в житті Вальтера Фабера, творця сучасної технократичної цивілізації, відбулася після того, як він занурився у світ почуттів, що споріднює людину із природою, й котрий він зневажав упродовж усього свого життя. Його розповідь-сповідь є своєрідною апологією, оскільки він вважає трагічні події, що відбулися з ним (Фабер став коханцем своєї доньки та свідком її загибелі), фатальним збігом обставин. Однак рефлексія цієї людини, чий спосіб буття сприяв формуванню зверхнього ставлення до інших людей, виявляє докори сумління. Визнання своєї провини перед Ганною, колишньою коханкою, і їхньою дочкою Сабет, про існування якої він не знав, "відчужує" його від "homo Faber" і робить його людиною, що страждає.

Як і філософи-екзистенціалісти, М. Фріш таврує американський спосіб життя як найповніше втілення сучасної цивілізації західного типу. Назва роману "Homo Faber" є символічною: М. Фріш констатує появу нових представників homo sapiens, чий екзистенційний вибір зумовлений прагненням до комфорту, зручності й легковажним ставленням до життя. Письменник піддає нищівній критиці інструментальне мислення, яке, згідно із Ч. Тейлором, виявляє себе "у тому престижі й тій аурі, які оточують технологію, змушуючи нас вважати, що нам варто шукати технологічних рішень навіть тоді, коли потрібно щось зовсім інше" [2: 9]. На думку філософа, індивідуалізм й інструментальне мислення, націлені на досягнення комфорту та домінування технологій, сприяють звузненню і нівелюванню життя людей у сучасному суспільстві. Герой М. Фріша – самовпевнений, уподібнений до обчислювальної машини інженер, у фіналі твору усвідомлює хибність усього свого життя, в якому він постає "індивідом, котрий прагне сховатися за роллю, втекти у повну анонімність стандартизованого соціуму" [1: 15]. Він по-новому оцінює все, що відбулося з ним: "Що може запропонувати Америка: комфорт, найбільш раціональний обладнаний світ, все ready for use, світ, вихолощений "американським способом життя"; куди б вони не прийшли, для них всюди highway, світ, плоский, як рекламний щит, розмальований з обох боків, їх міста, зовсім не схожі на міста, ілюмінація, а зранку бачиш пусті каркаси, – тріскотня, що здатна обдурити лише дітей, реклама, що стимулює оптимізм, неоновий щит, котрим хочуть відгордитися від ночі та смерті" [5: 171]. Так письменник іронізує з приводу сучасної цивілізації і того типу мислення, що, як комп'ютер, перетворює буття на статистику.

Точкою зламу третього героя трилогії – Гантенбайна-Ендерліна стає неподолане прагнення відчужитися й абстрагуватися від навколишнього світу й самого себе, що призводить до того, що герой ховається у шкаралупі власного еґо. Варто зауважити, що роман "Нехай моє ім'я буде Гантенбайн", в якому "нові форми художнього аналізу людської психіки виявляють себе із надзвичайною загостреністю й оригінальністю" [6: 141], посідає особливе місце не лише в трилогії, але й загалом у творчості М. Фріша. Концептуальною основою твору є складна філософська проблематика, яка знаходить вираження у своєрідному діалозі автора з родоначальником екзистенційного психоаналізу Людвігом Бінсвангером (1881 – 1966 рр.), котрий, аналізуючи теоретичні і клінічні проблеми, спирався, передусім, на вчення М. Гайдеггера і переосмислив психоаналітичні ідеї З. Фрейда. Філософ приділяв значну увагу проблемі буття у світі. Характеризуючи людське існування, він зазначав, що "поруч із світом "турботи" з властивим йому взаємним опредмечуванням ("прийняттям-за-дещо"), існує модус "буття-одного-з-одним", в якому Ти й Я є нероздільними та непок'єднаними; у цьому модусі навіть простір-час структуровані інакше" [7: 83]. Як і Л. Бінсвангера, М. Фріша цікавить проблема взаємостосунків Ти і Я у сучасній технократичній західній цивілізації. Його головний герой цілковито переакцентує стосунки Ти і Я у модусі буття одного з одним, внаслідок чого Я із гіпертрофовано еґоїстичних міркувань прагне синтезувати в собі всі можливі варіанти власного Іншого задля того, щоб комфортно жити, а також зняти з себе відповідальність за те, що відбувається навколо. Об'єктом зображення письменник

робить паталогічне бажання пересічної сучасної людини західного типу поринути в екзистенцію, відокремитися від реального життя і сприймати його як суцільно стороннє, фільтруючи його власною відчуженістю й байдужістю. Тому в романі яскраво вимальовується той феномен сучасної людини, яку Ж. Дерріда назвав "фрагментарною", і яка "може бути зібраною лише за допомогою Іншого" [8: 251]. Незважаючи на те, що у людського "я" відсутня точка зору щодо власного внутрішнього образу і воно не може спостерігати себе ззовні, М. Фріш створює ситуацію, котра дозволяє герою вловити свій образ за допомогою різних рецепторів: крізь темні окуляри удаваного сліпого, очима людей, що позбавлені необхідності "прилаштовуватися" до незрячого, чиє каліцтво робить його обмеженим і невимоглигим, або можливістю інсценувати численні варіанти власного буття.

М. Фріш розпочинає роман "Нехай моє ім'я буде Гантенбайн" безособовим нарративом, що імітує протокол, про смерть одного чоловіка, який після вечері у випадковій компанії зненацька помер у своєму автомобілі, встигнувши лише його завести: "Ті, хто там був, останні, хто говорив із ним, випадкові якісь знайомі, запевняють, що у той вечір він був таким, як завжди, веселим, зовсім не гордовитим. Вечеряли добре, але не розкішно; розмовляли багато-таки змістовно, і він, принаймні спочатку, був, здається, не тихішим за інших. Хтось каже, що здивувався тоді стомленому погляду, з яким він слухав, але час від часу подавав голос, щоб не сидіти без участі, жартував, тобто тримався так, як завжди" [9: 199]. Наратор, котрий виявляє себе в кінці "протоколу" у першій особі, зазначає, що такою могла би бути смерть Ендерліна чи Гантенбайна, і констатує, що лише небуття – смерть робить непотрібними будь-які історії (варіанти). Такий нарратив із введенням героїв – Гантенбайна й Ендерліна, а також епізод спілкування наратора з барменом, вже на перших сторінках роману окреслюють можливі варіанти комунікативних ситуацій: "якесь авторське "я", що відштовхується від пережитого, але частіше від спостережень, асоціацій, аналогій, думок, вигадусь різного роду "сюжети", конструює ланцюги причин і наслідків, витинає нитки гіпотетичних інтриг, примножує варіанти їхніх вірогідних зчеплень" [1:18]. Фрагментарне "я" складається у ціле завдяки різноманітним варіантам історій, що відбулися чи могли відбутися, і наратор неодноразово підкреслює це у творі: "я думаю: людина щось пережила, тепер вона шукає історію того, що пережила ..." [9: 200], "людина щось пережила, тепер вона шукає відповідну історію, не можна, здається, довго жити без усякої історії, й іноді я уявляю собі, що у когось іншого є точна історія того, що пережив я ..." [9: 203], "я приміряю історії, як одяг!" [9: 212]. У такий спосіб наратор натякає читачеві на можливість численних варіантів, котрі репрезентують Інших, що у своїй сукупності утворюють сутність відчуженої особистості.

На відміну від К. Абе, який у романі "Людина-коробка" зображує граничну відчуженість людини від сучасного суспільства, М. Фріш створює ситуацію, у котрій його герою зручніше видавати себе за сліпого та комфортніше відчувати себе у штучному світі, в який він занурився за допомогою темних окулярів. Бажання надіти окуляри сліпого може виникнути спонтанно: при спогляданні власної залишеної квартири зі слідами колишнього життя, де все, наче у Помпеях, "все є іще, лише час зник", де "можна ходити по кімнатах й уявляти собі, як тут жили колись, до того, як їх засипало гарячим попелом" [9: 211]; після аварії на дорозі внаслідок ожеледі, коли несподівано можна стати "не лише мерцем, але й винним у смерті одинадцяти дітей, не підлягаючи покаранню" [9: 212]; дізнавшись із газетних новин про те, що в Алжирі застосовують тортури тощо. Такі ситуації стимулюють прагнення героя відчужитися від навколишнього світу і спостерігати за ним, як за уповільненою у своєму русі кінострічкою. Гантенбайн зручно влаштовується у модусі буття одного з одним, правда, він передбачає певні труднощі своєї ролі – йому, наприклад, доведеться "сидіти поруч із жінкою, котра веде машину, і при цьому не говорити жодного слова, не позіхати, утримуватися від чоловічих повчань, навіть не здригатися, коли він бачить те, чого не бачить вона, вантажівку праворуч, і залишатися люб'язним, коли вона, не помічаючи своєї помилки, й насправді ще раз вдало проскакує" [9: 220-221]. Однак роль сліпого імпонує Гантенбайну: він не бачить усього, що вимагає певної реакції. Водночас позиція героя влаштовує не лише його самого, але й тих, хто навколо нього, адже у присутності сліпого люди, без небезпеки бути викритими, можуть реалізовувати власні "історії" – хибні міфи про себе, які нададуть їм значущості у власних очах (наприклад, повія Камілла Губер видає себе за манікюрницю), вони можуть робити все, що їм заманеться (поведінка дружини Гантенбайна, актриси Лілі). Отже, Гантенбайн дозволяє обманювати себе, обманюючи інших, створює хибний міф про себе за допомогою обраної стратегії життєвої поведінки. Він однаково відмовляється як від активного, так і від споглядальницького способів буття, тому що в ситуації удаваного сліпого йому не потрібні ані об'єктивна ідентифікація оточення (люди не приховують від Гантенбайна своєї сутності, вважаючи його сліпим), ані самоідентифікація (Гантенбайн робить безвідповідальним своє й чуже життя), його екзистенційний проект позбавлений проблеми вибору й відповідальності. Така парадоксальна ситуація склалася внаслідок розвитку технократичної цивілізації, яка спотворила суб'єкт-суб'єктні та суб'єкт-об'єктні стосунки комунікації, коли від

окремої особистості нічого не залежить у суспільному житті і їй залишається лише удавати, що вона не бачить того, що відбувається навколо неї.

У зв'язку із художнім втіленням М. Фрішем цієї парадоксальної ситуації, особливої значущості набуває вислів Ж.-П. Сартра: "Мені потрібен Інший, щоб цілісно збагнути усі структури свого буття" [8: 251]. На думку філософа, сам спосіб буття полягає у тому, щоб "бути побаченим Іншим", подібно до того, як механізм конструювання "Я" ґрунтується, за Гадамером, "на досвіді Ти", і головним змістом цього досвіду є "вільне перетікання Я у Ти" [3: 251]. М. Фріш, вирішуючи проблему взаємостосунків Я і Ти, розвиває погляди вищезазначених філософів: він оточує героя комунікативними партнерами, і його герой стає значущою постаттю лише за умови конструювання себе з численних варіантів Іншого, тим самим письменник дає можливість не лише читачеві, але й усім персонажам твору, включаючи самого Гантенбайна, спостерігати його, так би мовити, заочний образ. Оскільки М. Фріш вважав, що суперечливий розвиток сучасної людини спричинений граничним індивідуалізмом, який тривалий час поціновувався як найзначніше досягнення доби і який водночас став найбільшою трагедією людини, то Гантенбайн є гротескним уособленням зануреного у самого себе індивіда, замкненого у самотності власного еґо. Його зосередженість на власній особі знецінює життя й призводить до втрати потреби у причетності до інших людей. Таку потребу підмінили численні варіанти та історії – найрізноманітніші прояви себе, котрі перенацілили Гантенбайна на самого себе й утворили сурогат власного Іншого.

Філософські погляди митця зумовили особливості художнього світу роману, який побудовано за принципом експерименту, досліду, гри, що підкреслено назвою твору. Об'єктом експерименту є головний герой, він перетворюється на умовну постать, складний психологічний конструкт сучасного буття. Назвати себе Гантенбайном – означає вступити у гру із навколишнім середовищем і самим собою, оскільки герой носить різні маски й втрачає ідентичність самого себе.

Отже, в інтелектуальних романах М. Фріша "Штіллер", "Ното Фабер", "Нехай моє ім'я буде Гантенбайн" знаходять художню реалізацію певні аспекти екзистенціалізму, зокрема проблема співвідношення процесу формування особистості та присутності у світі у трьох різних варіантах: очуження людини та пошуку власної ідентичності ("Штіллер"); втрати людиною своєї сутності внаслідок тотальної технократизації суспільного життя ("Ното Фабер"); трансформації суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних стосунків комунікації ("Нехай моє ім'я буде Гантенбайн"). Спільним для романів М. Фріша є тип героя (творча особистість), а також експериментальність їхнього художнього світу, зумовлена тим, що героя поставлено в умови експерименту. Дослідження внутрішнього світу героїв знаходить вираження у формі щоденників або нотаток – така форма зображення забезпечує сповідальність героя. Аналізуючи причини його внутрішнього зламу, письменник усвідомлює за філософами-екзистенціалістами ставить акцент на ворожості сучасної цивілізації людській особистості. У романах М. Фріша знаходять відображення погляди С. Керкегора, М. Гайдеггера, Л. Бінсвангера, Ж.-П. Сартра на проблему буття у світі, проблему співіснування – взаємостосунків Я і Ти у сучасній цивілізації, звільнення особистості від реальності, розпаду людської особистості на численні фрагменти. Аналіз стосунків Я і Ти в романі "Нехай моє ім'я буде Гантенбайн" засвідчує філософську позицію письменника щодо сучасної людини: вона може збагнути всі структури власної екзистенції не лише враховуючи рецепції Іншого стосовно себе, але й власного "Іншого". Тому в інтелектуальному романі М. Фріша реальна дійсність вільно перетікає у дійсність можливостей та дійсність припущень, як Я перетікає у Ти і Я-інше. Така багатовекторність, різноваріантність людського буття надає можливість автору конструювати безліч варіантів життя умовного героя, варіанти дії всього роману взагалі, а образ власного "Іншого" і суб'єкт-суб'єктні стосунки комунікації набувають значення фундаментальних і принципових структур, стають вирішальними у прагненні письменника по-новому відтворити поняття суб'єкта у контексті сучасної цивілізації.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Затонский Д. Проза Макса Фриша / Д. Затонский // Избр. произведения : в 3 т. – М. : Худож. лит., 1991. – Т. 1. – С. 5–33.
2. Тейлор Ч. Етика автентичності / Ч. Тейлор ; [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2002. – 128 с.
3. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; [пер. с нем.]. – СПб. : Наука, 2002. – 452 с.
4. Фриш М. Штиллер / М. Фриш ; [пер. с нем.] // Избр. произведения : в 3 т. – М. : Худож. лит., 1991. – Т. 1. – С. 91–446.
5. Фриш М. Ното Фабер : [пер. с нем.] / М. Фриш. Избр. произведения : в 3 т. – М. : Худож. лит., 1991. – Т. 2. – С. 7–196.
6. Ивашева В. Новые формы изображения внутреннего мира персонажей в современной реалистической прозе / В. Ивашева // Новые черты реализма на Западе. – М. : Сов. писатель, 1986. – С. 126–177.

7. Овчаренко В. И. Бинсвангер / В. И. Овчаренко // Всемирная энциклопедия. Философия XX век. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2002. – 83 с.
8. Можейко М. А. Другой / М. А. Можейко // Всемирная энциклопедия. Философия XX век. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2002. – 251 с.
9. Фриш М. Назову себя Гантенбайн / М. Фриш ; [пер. с нем.] // Избр. произведения : в 3 т. / М. Фриш. – М. : Худож. лит., 1991. – Т. 2. – С. 199–477.

Матеріал надійшов до редакції 7.02. 2011 р.

***Евченко А. В. Проблема отчуждения современного человека в трилогии М. Фриша.***

*В статье рассмотрены интеллектуальные романы М. Фриша "Штиллер", "Номо Фабер", "Назову себя Гантенбайн" в контексте экзистенциалистских концепций, а также проанализирован последний роман с точки зрения исследования автором субъект-объектных и субъект-субъектных отношений коммуникации, что обусловило раскрытие феномена современного человека в условиях западного постиндустриального общества.*

***Yevchenko A. V. The Problem of Modern Man's Estrangement in M. Frisch's Trilogy.***

*The article focuses on M. Frisch's intellectual novels "Schtiller", "Homo Faber", "Let my name be Gantenbein" within the context of existential concepts. The last novel is analyzed from the point of view of the author's investigation of subject-object and subject-subject relations in communication, bringing about the disclosure of modern man's phenomenon in the western post-industrial society conditions.*